

QARAQALPAQSTANDA 1940-1950 JILLARI REPRESSIYAĞA USHRAĞAN ULAMALAR

Medetbayeva Biybimaryam

QMU Mágistratura bólimi «Tariyx» qániygliginiń 2-kurs magistrantı

Ekinshi jáhán urısınan keyingi jıllarda buringi SSSR aymağında, sonıń ishinde, Ózbekstanda hám Qaraqalpaqstanda totalitar basqarıw jáne de kúsheyttirildi. Urıstan aldınğı dáwirde baslangan siyasiy repressiya siyasatı urıstan keyin de toqtamadı, al jana basqıshqa kóterildi. Bul proceste xalıqtıń ásirler dawamında qalıplesken dástúrleri, qádiriyatları, diniy isenimleri hám ulamalardıń jumısı "eskiliktiń qaldıǵı" dep bahalanıp, quwdalaw astına alındı. Ásirese, diniy bilim iyeleri, eski mekteplerde bilim alǵan, xalıq awızeki dóretiwshiligi hám ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı úgit-násiyatlagan adamlar sovet ideologiyası kózqarasınan "reakcion kúshler," "xalıqqa qarsı kúshler" ¹sipatında kórsetile basladı.

Bul jaǵday Qaraqalpaqstanda da óz kórinisin taptı. Aǵartıwshılıq hám din jolında xızmet etken, xalıq arasında abıray tapqan kóplegen ulamalar jala hám jalǵan ayıplawlar menen jazaǵa tartıldı. Olardıń ayırımları temir torlar artında ómir menen xoshlasqan bolsa, basqaları uzaq jıllar dawamında erkinen ayırıldı, mal-múlkleri konfiskaciya etildi, shańaraqları quwdalaw astında jasawǵa májbúr boldı.

Usınday jábirleniwshilerden biri Sálmen iyshan Kamal ulı edi. Ol óz zamanınıń abıraylı diniy bilim iyelerinen bolıp, xalıq arasında sawatlı hám ádep-ikramlılıqtı úgit-násiyatlawshı sıpatında tanılǵan. Sálmen iyshannıń "ayıbı" - eski usılda sauat alǵanı, iyshan balasınan bolǵanı hám adamlardı mánawiyatqa, ilimge

¹ Sh.Babashev Qaraqalpaqstan respublikası tariyxındag'ı siyasiy qurbanlar. No'kis. —Qaraqalpaqstan 2003 jıl.

shaqirganında. Sovet ideologiyası ushin bul jagday "diniy reakcion kúsh" sipatında kórildi. Nátiyjede ol 1953-jılı Nókis qamaqxanasında qaytis boldı. Onıń qaytis bolıwı xalıqtıń kewlinde tereń iz qaldırdı.

Totalitar dúzim dáwirinde ayawsız jalalarga ushıraǵanlardıń jáne biri Purxan iyshan Qayıpnazar ulı boldı. Ayırım sawacız ósekshiler hám jergilikli hámeldarlardıń jalaları nátiyjesinde ol "Irannan kelgen jansız" dep járiyalandı. Oǵan Ózbekstan SSR Jınayat kodeksiniń 57, 66 hám 67-statyaları tiykarında eń awır jaza - ólim hám mülkin konfiskaciyalaw jazası belgilendi. Al, Purxan iyshannıń jansızlıq iskerligi menen baylanısı joq edi - bul tek ǵana siyasiy repressiya mexanizminin gezektegi qurbanı edi.

Diniy-aǵartıwshılıq tarawında pidayı xızmet etken Allanazar axun Qosnazar ulı da repressiya siyasatınıń qurbanına aylandı. 1950-jılı Xojeli qalasında xalıq oni meshitke imam etip tayınlaǵannan keyin, rásmiy organlar tárepinen bul xızmet qadaǵan etilip, ol 66-statya menen jazalandı. Usı jerde jáne bir áhmiyetli dálilge itibar qaratıw lazım. Óz waqtında Shayxı axun, Qazı Jádirsın hám Dárwishxoja isimli shaxslar tárepinen tiyisli uyımlarǵa - atap aytqanda, mámleketlik qáwipsizlik uyımlarına - jazılǵan arzada diniy ulama Allanazar axun Qosnazarov "pútkil dúnya musulmanların Sovet húkimetine qarsı birlesiwge shaqırmaqta" degen mazmunda awır ayıplawlar bildirilgen edi. Áyne usı múrájat tiykarında Allanazar axun Ózbekstan SSR Jınayat kodeksiniń 66-statyası 1-bólimi boyınsha eń awır jazaǵa - ólimge húkim etiledi.

Soǵan qaramastan, ol ádalasızlıqqa qarsı narazılıq bildirip, tiyisli sud uyımlarına bir neshe márte múrájat etedi. Dáslep, húkim atıwǵa húkim etiwden 25 jıllıq qamaq jazası menen almastırıladı. Keyingi shaǵım nátiyjesinde, 25 jıl 15 jılǵa

qisqartiladi. Al, so'ngi arzanin izinen, aqirinda, haqiqatliq je'ni shig'adi: 1956-jil 5-iyulde SSSR Joqargi Soveti Prezidiumi komissiyasinin qarari menen, 1956-jil 24-marttagi SSSR Joqargi Soveti Prezidiuminin arnawli parmanina muwapiq², Allanazar axun Qosnazarov toliq aqlanip, qamaqtan azat etiledi.

Bul waqiya tek gana repressiya siyasatinin manisin aship bermey, al adillik ham haqiqatliq ushin alip barilgan uzliksiz gures misalinda, diniy ham ruwxiy pidayilardin martligin korsetedi. Keyin ala, ol 1956-jili aqlanip, azatliqqa shigarildi, biraq dinnen bezese' dep jane quwdalay baslaydi.

Solay etip, 1975-jilga shekem Turkmenstanli yar-doslari arasında bolip, elin tark etedi. biraq onin omiri ham xizmeti Sovet dawirinin adalasizligi menen morlengen edi. Omirinin so'ngi jillarin azatliqta otkerip, 1991-jili qaytis boldi.

Jane bir ibratli insan - Qalimbet axun Otemurat uli edi. Ol ilimge jaqin, diniy sawatli insan bolip, oz zamaninin bilimli ulamaları sıpatında tanilgan. 1952-jili 10-aprelde o'gan 66-statyanin 2-bolimi tiykarında 25 jil erkinen ayiraw, 5 jil siyasiy huqıqlardan ayiraw jazasi tayinlandi. Biraq bul hukim 1956-jili SSSR Joqari Sudı Askeriy Kollegiyası tarepinen biykar etilip, ayıplaw tiykarsız dep tabildi.

1951-jili Salmen iyshan qamaqqa alingannan so'n, Qalimbet axun ozine de gezek keletuginin sezip jurgenligin aytadi³. Kóp otpey ol da qamaqqa alinadi. Tergew dawamında o'gan basım otkerilip, akelerini Awganstanga ketkeni, ozinin dinge qizig'ıwshılıgı sıyaqlı ja'gdaylar asirip ayıplawga tiykarlanadi. Tiykarsız turde "shet el jansızı" dep jariyalanıp, 25 jilga awır rejimdeki lagerge surgin etiledi.

² T..Abdimuratov Repressiyag'a ushirag'an ulamalar Nokis. —Qaraqalpaqstanı 1992 jil.61-62-betlar.

³ T..Abdimuratov Repressiyag'a ushirag'an ulamalar Nokis. —Qaraqalpaqstanı 1992 jil.67-78-bb.

Tergewshiler tárepinen basım astında jazılğan jalğan gúwalıqlar tiykarında sud húkimi shıǵarıladı.

Qálimbet axun Ótemuratov dáslep Sibirdiń Tayshet, keyin Lena dáryası boyındaǵı lagerlerde awır sharayatlarda boladı. 1953-jılı Stalinniń óliminen soń baslangan siyasiy jeńillik procesinde isi qayta kórip shıǵılıp, aqlanadı hám azat etiledi. Ózi moyınlamaǵan ayıplardı moyınlawına tergewdegi qıynawlar hám ulamalardıń kóz aldında qaytis bolıp atırǵanı sebep bolǵanın aytadı.

Súrginnen qaytıp kelip, shańaraq aǵzaların Nókis qalasında tabadı. Soń Shımbaydaǵı "Xan" meshitinde jáne imamlıq etedi. Biraq 1960-jıllarda onı jáne quwdaladı: "dinnen shıqtım" degen bayanatın májbúrlep ayttırıp, radioshunıslar arqalı abıroyın tómendetedi. Bul haqıyqatlıqtı buzıw bolsa da, Qálimbet axun óz isenimine sadıq qaladı. Onı qamaqqa alıwǵa sebep bolǵan tergewshiler bolsa hesh qanday juwapkershilikke tartılmaydı. Ol insan ómirin ilim hám sabır menen dawam ettirip, 1990-jılı 101 jasında qaytis boldı.

Tórtkúl rayonındaǵı "Inqılab" kolxozında jasaǵan, xalıq arasında itibarǵa ılayıq bolǵan din basshısı Orın Vapaeв 1937-jılı birinshi márte, al 1949-jılı ekinshi márte "kontrevolyuciyalıq" ayıplaw menen qamaqqa alınadı⁴. Dáslep Arxangelskke, soń Qazaqstannıń Qostanay wálayatına súrgin etiledi.

Tek ǵana 1989-jıl 10-iyulde Ózbekistan SSR prokuraturası tárepinen tolıq aqlanadı. Onıń ómiri Qaraqalpaqstan jerinde eki ret repressiya tolqının basınan ótkergen mınlaǵan pidayılar turmısınıń ayqın úlgesi bolıp esaplanadı.

Tórtkúl rayonındaǵı Kirov atındaǵı xojalıqta tuwılǵan Imamatdin Sadiratdinov ta óz ómirin haqıyqat izlep ótkergenlerden biri. 1937-jıl 15-

⁴ Sh.Babashev Dóhmet degishi. No'kis. —Qaraqalpaqstanı 2009 jıl.

sentyabrde NKVD tárepinen qamaqqa alınıp, "kontrevolyuciyalıq shólkem"de qatnasqanlıqta ayıplanadı. Ol 10 jılğa erkinen ayırıladı. 1944-jılı SSSR NKVDsi basshısı Lavrentiy Berıyağa jazgan arzasında ol tergew procesinde zorlıq, basım hám ádalasızlıqlardı ashıqtan-ashıq bayan etedi. Ol tintiwde hesh qanday nızamsız materiallar tabılmağanın, tek gına ákesiniń molla bolğanı ushın ayıplawlar toqılğanın jazadı.

Biraq bul arza da nátiyje bermeydi. NKVD tergewshileri tárepinen onıń isi qayta kórip shıǵılmaydı. Arxangelsk wálayatındaǵı lagerde tártipli, belsendi hám hadal bolıp júrgenine qaramastan, jaza múddeti tolıq óteledi. Bunday jaǵdaylar, on mınlaǵan adamlardıń ómirinde tákirarlanǵan: azap, jekkeleniw hám ádalasızlıq.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bul ayanışlı tariyxtı umıtpaw, xalıqtıń yadında saqlaw hám jas áwladtı haqıyqat súyiwshilik ruwxında tárbiyalawǵa ayrıqsha itibar bermekte. Ol bılay degen edi:

"Repressiya qurbanları haqqında haqıyqattı tiklew - bul tariyx aldındaǵı, xalıq aldındaǵı minnetimiz. Ádillikti tiklemey turıp, bekkem jámiet qurıp bolmaydı.

Bul azaplı tariyxtı umıtpawımız, jaslarımızǵa sabaq sıpatında jetkeriwimiz zárúr. Milletti oyatatuǵın, onı sanalı, hújdanlı, haqıyqatshıl etip tárbiyalaytuǵın kúsh - bul tariyxıy yad bolıp esaplanadı."⁵

XX ásirdiń 30-40-jıllarında mámleketimizdiń diniy-ruwxıy turmısında tereń iz qaldırǵan qayǵılı dáwir bolıp, bul dáwirde júzlegen biyǵuna diniy ulamalar sovet dúzimi tárepinen tiykarsız túrde "xalıq dushpanı," "milletshi," "reakционер"

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021-yil 31-avgustdagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi kuni" munosabati bilan yo'llagan murojaati // president.uz — <https://president.uz/uz/lists/view/4616>.

siyaqli jalğan ayıplawlar menen jazağa tartıldı. Sálmen iyshan Kamalov, Purxan iyshan Qayıpnazarov, Qálimbet axun Ótemuratov, Allanazar axun Qosnazarov siyaqli basqa kóplegen óz dáwiriniń sawatlı, xalıq arasında abıray-mártebege iye bolğan diniy ulamalar táǵdiri bunı ayqın kórsetedi. Olardıń kópshiligi diniy-aǵartıwshılıq jumısı, xalıq arasındaqı abırayı hám erkin pikirleri sebepli repressiyaǵa ushıraǵan. Bul maqala arqalı bul ulamalardıń ómiri, jumısı, olarǵa ámelge asırılǵan repressiv háreketler, tergew hám sud processleri, sonday-aq, keyin ala olardıń atı aqlanǵanı sáwlelendirildi. Búgingi kúnde olardıń tariyxıy haqıyqatlıǵın tiklew, atların aqlaw hám esteligin máńgilestiriw - tek ǵana tariyxıy ádillik emes, al milliy yadtıń tikleniwi bolıp esaplanadı. Bul ilimiy estelik jas áwladtı ruwxıy jetiklik, watansúyiwshilik hám ádillik ruwxında tárbiyalawda áhmiyetli orın iyeleydi.

Paydalanǵan Ádebiyatlar

1. T.Ábdimuratov Repressiyag'a ushirag'an ulamalar Nókis. —Qaraqalpaqstan 1992 jil.
2. Sh.Babashev Qaraqalpaqstan respublikasi tariyxındag'i siyasiy qurbanlar. No'kis. —Qaraqalpaqstan 2003 jil.
3. Sh.Babashev Dóhmet degishi. No'kis. —Qaraqalpaqstan 2009 jil.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. "Qatag'on qurbonlari xotirasi – milliy o'zlik ramzidir" (Prezident Sh.M. Mirziyoyevning nutqidan). – URL: <https://president.uz/uz/lists/view/1786>.
5. IV.5 Qatag'on qurbonlari: tarixiy adolat tiklanmoqda. Ziyonet ta'lim portali. – URL: <https://ziyonet.uz/uz/news/qatagon-qurbonlari>.